

Жапарова А.Ж.
**Абай метафораларын
аударудың кейбір тәсілдері**

Мақалада филология ғылымындағы өзекті мәселе – метафора және оның шығармадағы поэтикалық құрылымындағы орны сөз етіледі. Метафора классификациясы, дербес-авторлық метафора (жеке поэтикалық), дербес-авторлық метафорадағы әлемнің концептуалды-тематикалық бейнесіне ерекше көңіл бөлінеді. Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың дербес-авторлық метафоралары концептуалдық өріс тұрғысынан қарастырылады. Абайдың поэтикалық мәтіні негізінде дербес-авторлық метафоралардың мағынасы анықталады. Ғалымдар мен зерттеушілер ұсынған метафораны аударудың бірнеше әдісі, амал-тәсілдері ұсынылады.

Түйін сөздер: метафора, дербес-авторлық метафора, бейнелі не поэтикалық метафора, концептуалдық өрістер, аударма.

Zhaparova A.Zh
**Some ways of translating Abai's
metaphors**

The paper tells about an actual problem of linguistics – a metaphor and its role in a poetic composition of the work. The paper gives special attention to individual author's metaphors (actually-poetic ones), conceptual-thematic world picture in the light of individual-author metaphor. Individual-author metaphors of the great Kazakh poet Abai are studied in the reality of concept spheres. On the material of Abai's poetic texts the meaning of individual-author metaphors is revealed. Diverse methods, ways and keys of metaphor translation, which were described by different scholars and researchers, are given in this article.

Key words: metaphor, individual-author metaphor, image and poetic metaphor, concept spheres, translation.

Жапарова А.Ж.
**Некоторые способы перевода
метафор Абая**

Статья рассказывает об актуальной проблеме филологии – метафоре и ее роли в поэтической композиции произведения. Особое внимание уделено классификациям метафоры, индивидуально-авторским метафорам (собственно-поэтическим), концептуально-тематической картине мира в индивидуально-авторской метафоре. Индивидуально-авторская метафора великого казахского поэта Абая рассматривается в действительности концептосфер. На материале поэтического текста Абая выявлено значение индивидуально-авторской метафоры. Представляются вниманию различные способы, методы и пути перевода метафор, предоставленные многими исследователями и учеными.

Ключевые слова: метафора, индивидуально-авторская метафора, образная или поэтическая метафора, концептосфера, перевод.

**АБАЙ
МЕТАФОРАЛАРЫН
АУДАРУДЫҢ КЕЙБІР
ТӘСІЛДЕРІ**

Метафора – троп не құбылтудың бір түрі. Метафора дегеніміз – заттар мен құбылыстардың ортақ белгілері, ұқсастығы, сәйкестігіне қарап, екі нәрсені салыстыру, жақындату, жуықтату, жанастыру негізінде ишара, тұспал, астарлы тың мағына беретін көркем сөз немесе бейнелі сөз тіркесі. Мысалы, тас жүрек, домбыраның құлағы, қолы ашық, ит көйлек, билік тізгіні, күй сандығы, көздің нұры, қоңыр дауыс, майда сөз, ақ көйлек, сүт ақысы, қоңыр күз, дүниенің тарлығы, ауыр ұйқы, асылдың сынығы, өмір сыбағасы, үміт жібі, ел ағасы, көненің көзі, кемең басы, өткір тіл. Метафора көзқарас, түсінік, танымның жан-жақтылығы, әр жақтан хабардарлығы, әмбебаптығы болып саналады. Айналадағы құбылыстарды метафора көмегімен көркемдеу, бейнелеуді ғалымдар мен зерттеушілер адамзат мәдениетімен, адамның шығу тарихымен байланыстырады. Метафора бірдейлік, ұқсастық, үйлестік негізінде жасалған, өзімен бірге ауқымды, көлемді ойды ала жүретін, адам ойлауының нәтижесі мен көрінісі. Метафора құбылысы сонау ертеден, ежелгі грек ойшылдары Аристотель, Цицерон, Зенодот заманынан бері белгілі.

Метафора сөздің өзге мағынада қолданылуы. Метафораны ұғыну – күрделі құбылыс, оны түсіну – ақыл-ой еңбегін, көрегендікті, мағыналық үйлесімдіктің қалыптасуын, зерде мен парасатты қажет етеді. Метафора тек екі сөздің алмасуы емес, бұл троп өз бойына сансыз сапа мен қасиет, сипат пен ерекшелікті сыйғыза білген әр қилы құбылыс. Метафора ескі, байырғы мен жаңа мағынаның қосындысынан құралған сөз орамы. Метафораға тән бірден-бір қасиет – бір мезетте екі мағынаның бір сөзде қатар өмір сүруі. Бойына атауыштық, түсіндірмелік, танымдық, бейнелілік, экспрессивтік, прагматикалық, болжағыштық тәрізді түрлі қасиеттерді сіңірген метафораны аңғара білу білімпаздықты керек етеді. Ал метафораны аудару білу – бұл тіптен өнер.

Метафораны аударудың өзіндік тәсілдері бар. Аударма теориясында метафораны тәржімалаудың төмендегідей жолдары баршамызға аян.

1. Аударылатын тілдегі бейнелі ұқсас сөз табу
2. Сөзбе-сөз баламасын жасау
3. Сипаттама, түсіндірме аударма жасау.

4. Түпнұсқадағы көркем сөзді аударылатын тілдегі бейнелі сөзбен алмастыру.

Алайда, когнитивті лингвистикада метафораны түсіну тәсілі мүлдем басқа. Бұл ғылымда метафора әлемнің категоризациялануы мен концептуализациясының көрінісі деп қарастырылады. Метафора мағыналардың алмастыруымен шектелмейді. Ең бастысы метафоралық бірліктердің екінші бір тілге аударылуы емес, екі мәдениетте де бар концептосфералардың ішінен тиісті концептіні іздеп табу. Тілдік ортаға қарағанда, түрлі халықтардың концептуалдық өрістерінде ұқсастықтар әлдеқайда көп. Дәл осы концепт-өрістердің өзара ортақтығы, аудармашыға үлкен мүмкіндіктер береді [1, 28].

Аударма теориясынан бірқатар еңбектер жазған практик-аудармашы Питер Ньюмарктың «Аударма кітабында» («A Textbook of Translation») кітабының 10-ы тарауы «Метафоралардың аудармалары» деп аталады) метафораларға классификация жасалып, оларды аударудың амал-тәсілдері ұсынылған. Метафоралардың қызметі жағынан, ғалым метафоралардың 2 функциясын бөліп қарастырады: бірі – коннотативті, екіншісі – метафоралардың эстетикалық қызметі. Коннотациялық функцияның астарында метафораның абстракты, дерексіз ұғымдарды көркем, бейнелі түрде жеткізе білу қасиетін атайды. Метафораның эстетикалық қызметіне оқырманның назарын аудару, оған ерекше эстетикалық әсер ету, таңқалдыру жатады. Питер Ньюмарктың пайымдауынша, метафораларды тәржімалау барысында, аудармашының төмендегі мәселелерге көңіл бөлгені жөн: 1. Сөздің жағымды сипаты басым ба, жоқ әлде ол жағымсыз, негативті реңкке ие ме, соны мейлінше дұрыс бағалау, салыстырудың себептерін анықтау. 2. Аталмыш саланың коннотивті не денотивті екенін белгілеу.

Ньюмарктың ойынша, аудармашының негізгі көңіл бөлуі тиіс мәселесі – аударманың қандай ортаға арналғанын, қандай оқырман мен аудиторияға бағытталғанын анықтау. Ньюмарк метафораны төмендегі 6 типке топтастырады: өшірілген метафора (dead), метафора-клише (cliché), жалпы метафора (stock), бейімделген (adapted), «жаңа» (recent) және өзіндік, бірегей (original) метафора. Метафораның түріне байланысты, оны аударудың амал-тәсілдері де әрқилы болып келеді. Өшірілген метафораға астарлы, бейнелі сипаты байқалмайтын сөз орамдарын жатқызамыз. Метафораның бұл түрі уақыт пен кеңістікті, географиялық атауларды суреттеуге қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде кездесетін

«тау етегі» метафорасы, орыс тілінде – «у подножья горы», ағылшын тілінде – «at the bottom of the hill» метафоралары арқылы беріледі. 3 тілде көрсетілген мысал – метафораның осы түріне жатады. Өшірілген метафораны аудару барысында, аударылатын тілдегі лексикалық үйлесімділік пен басты принциптерге тоқталған жөн, түпнұсқа тіліндегі өшірілген метафораға сай, аударылатын тілдегі осындай өшірілген метафора баламасын іздеп табу. Метафораға негіз болған образ екінші тілде кездеспеуі әбден мүмкін. Метафораның бұл түрін аудару кезінде метафораның «бейнелігі» емес, оның тек семантикалық мағынасы беріледі. Метафора-клише дегеніміз өзінің эстетикалық құрамдас бөлігін жоғалтып, тек коннотивті қызметте ғана қолданылатын сөз тіркестері. Олар айтушының ойын айқынырақ, жүйелірек, жан толғанысы мен көңіл-күйін дәлдірек жеткізу үшін жұмсалады. Ньюмарктың ойынша, метафора-клишелерді аударған сәтте, сөзбе-сөз аудармадан барынша алыстаған жөн. Бұл метафораларды былай айдарған оңтайлы: аударылатын метафораның «бейнелігін» мүлдем шешу, немесе образдығы аздау метафораны орнымен қолдану. Мысалы, ағылшын тіліндегі «at the end of the day» нақшты сөзін орыс тіліне сөзбе-сөз емес, «ақырында», «нәтижесінде» деп ауыстырған абзал. Дегенмен оқырманға эстетикалық ләззат сыйлау мақсатында, аударылатын бірліктердің өз экспрессивтіліктерін жоғалтпағандары орынды. Мысалы, ағылшын тіліндегі «black swan» (аудармасын сөзбе-сөз келтіретін болсақ, «қара қарға» болып шығады) метафорасын, орыс тілінде «белая ворона» деп көрініс тапса, қазақ тілінде бұл идиома «елден ала бөтен, елден ерек» деп беріледі. Зерттеушінің пікіріне сүйенсек, кәдімгі немесе жалпы метафоралармен метафора-клишелердің өрістері бір-бірімен жалғасып, ұштасып жатады. Кәдімгі метафора деп тыңдаушыға эмоционалдық әсер беру мақсатында қолданылатын, өшірілген метафораларға қарағанда белсенді эстетикалық қызметі бар көп қырлы танымдық құбылыстарды атаймыз. Кәдімгі немесе жалпы метафора деп есептелетін мұндай сөз жиынтығын тәржімалау үшін – аударылатын тілдегі балама-эквивалентті табу керек. Кейде мақал-мен мәтелдерде аударғанда, бірнеше тілдегі «бейнелілік» біріне сай, дәл, дөп келеді. Сөзімізге дәлел ретінде 3 тілдегі мына мақалдарды келтіреміз. «Жылтарағанның бәрі – алтын емес», «не всё то золото, что блестит», «all that glitters isn't gold». Бейімделген метафораларға авторлық метафоралық окказионализмдер жатады, оны аудару үшін шет тіліндегі метафораны

барынша, мейлінше түпнұсқа тіліне жақындаттыру қажет. Әрине, мұндай бейімделген метафораларды аудару кезінде, тәржімашы сөз формасын да, құрылымын сақтауға, қаз-қалпында қалдыруға барын салады. Ғалым топтастырған метафоралардың 5-ші типі – жаңа метафоралар. Әдетте, мұндай метафораларды аудару – қиын емес, метафоралық неологизмдерді аудару кезінде, жалпы неологизмдерді аударуға қажетті мына тиімді тәсілдер ұсынылады: 1. сипаттамалы аударма (walkman – плеер) және 2. калька әдісі (relax- релакс). Мысалы, «hot dog», «head hunter» тіркестері орыс және басқа тілдерде де өз қалпын сақтайды. Метафораның 6-шы типі – өзіндік, бірегей метафоралар. Бұл – кәдімгі дербес-авторлық метафоралар, олар күнделікті өмірде жиі қолданылмайды. Оларды аударуда барынша түпнұсқа жақындау, жету лазым. Оған 2 себеп бар: 1. Авторлық метафора автордың жеке тұлғасы мен өзіндік даралық стилін көрсетеді. 2. Жеке-авторлық метафоралар аударылатын тілдегі сөздік қордың ұлғаюына, көбеюіне септігін тигізеді. Бірегей немесе авторлық метафораларды аудару үшін, Ньюмарк сөзбе-сөз әдісін қолдануды жөн көреді. [2, 112].

Лингвист-ғалымдар М.А. Куниловская мен Н.В. Короводина жүргізген «метафоралардың аударылуы» атты зерттеулерінде, С.Моэм, Дж.Пристли, Дж.К.Джером еңбектерін қарастырып, метафораларды аударудың 2 сипаттын бөліп қарастырды: 1. Түпнұсқа тіліндегі метафора бейнелігін сақтау. 2. Түпнұсқада қолданылған метафоралардың аударма тілдегі метафоралардың семантикалық және құрылымдық сәйкестігі сақталатын метафора іздеп табу. [3, 9].

Қазақ халқына ойлы, ұшқыр, көреген метафораларды мұра етіп қалдырған Абай Құнанбайұлының қазақ әдебиеті мен мәдениеті, тарихы мен өмірінде алар орны ерекше. Бас ақынымыздың терең мағыналы, бейнелі дербес-авторлық метафоралары дүниені, адамзатты, болмысты тануға көмектеседі. «Талаптың тұлпары», «көңіл кірі», «жүрек – теңіз, қызық – асыл тас», «ақыл – ар-ұяттың күзетшісі», «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», «ашуың – ашыған у, ойың – кермек», «өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «берекесі кеткен ел – уы ашыған батпақ көл», «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы».

Абай шығармашылығының орасан зор байлығы, оқырманды баурап әкелер алып күші, қаламгердің сөз қолдануында өзгеше сипатқа тән екендігін байқаймыз.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.

Токтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан шығады білсең керек [4, 118].

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде, жазушы зерек ақылды суық мұзға тең көреді, байсалдылық, сабырлылық, салқынқандылық сақтауға шақырады. «Суық мұз – ақыл зерек» метафорасының мағынасы терең, шексіз, тұңғыш.

Өлеңді орыс тілінде оқуға мүмкіндік берген А.Штейнберг оны былайша тәржімалайды.

Острый разум чист, словно пласт ледяной,
В непослушливом сердце – кипучий зной.
Терпеливую мысль и пылкую страсть
В силах ты обуздать лишь волей одной [5, 55].

Абай зерек ақыл мен суық мұзды қатар ұстап, оны метафора етіп алса, аударма мәтінде ол теңеу болып көрініс тапқан. «Мұз қабаты секілді мөлдір, тұнық» атты теңеу, ақын жазып кеткен көркем, тапқыр, алғыр метафораға сай келмейді. Зерек сөзінің мағынасы өткір ұғымымен жанаспайды. Аудармашы «зерек» сөзін «острый» сын есімімен тәржімалаған.

Дәл осы өлеңнің әуезхан Қодар ұсынған нұсқасын қарастырсақ:

Наш голоден Ум, наподобие льда,
Горячее Сердце согреет всегда,
Разумность и такт, прозорливость терпения,
В нас Воли рождает тугая узда. [6,43].

Суреткердің бұл метафорасы «мұз тәріздес, мұз секілді» сөзімен берілген. Екі аударма нұсқада да ақын метафорасының біртұтас сұлулығы, нақтылығы, әсемдігі сақталмаған. Төлнұсқадағы «суық» сөзі мұзға қатысты берілгенмен, тәржімаларда ол ақылдың сипатына айналып кеткен.

Ағылшын тіліне аударған Дориан Роттенберг (Dorian Rottenberg) нұсқасы:

When your mind is as keen and as cold as ice,
When hot passion burn in your petulant heart,
Both fiery passion and patient thought
Must be ruled by the will, less they stay apart [7,13].

Роттенберг те Абай сәтті, қисынмен келтірген метафораны метафорамен емес, теңеу түрінде келтірген – «as cold as ice». Ағылшын тіліндегі тәржіма сатылы аударма арқылы жүзеге асырылғандықтан, метафораны теңеумен беру орыс тіліндегі аудармадан бері келе жатыр.

Абай Құнанбайұлының шығармаларын әлемге орыс және ағылшын тілдерінде паш еткен ау-

дармашылар: А. Қодар, М. Адибаев, Дориан Роттенберг, А. Глоба, Е. Курдаков, Ю. Нейман, Э. Шехтман, М. Сұлтанбеков, Ю. Кузнецов, Tom Botting, С. Липкин, М. Дудин, Л. Озеров, П. Шубин, Ирина Железнова, В. Маринин, М. Панфилова, А. Штейнберг, Л. Нечай, М. Замаховская, М. Луконин. Бұлардың бірқатары Абай метафораларын аударылатын тілде метафора етіп сақтап қалса, басым көпшілігі ұлы ақынның дербес-авторлық метафораларын теңеу, эпитетке, тағы басқа троп түрлеріне айналдырып жіберген. Ағартушы ақынның эстетикалық ой-толғамдарын, әлеуметтік танымы мен шығармашылық нысанын көрсететін метафоралар аударма мәтіндерде еркін аудармаға тап болады. Метафораның көпшілігі аударылмай, назардан тыс қалып, тәржімәда мүлдем кездеспей қалатын жерлері де аз емес.

Салыстырмалы-талдамалы зерттеу нәтижесінде, Абай поэзиясында кездесетін метафораларды аудару барысында мына басты назар аударған жөн.

1. Түпнұсқадағы ырғақ, бунақ, ұйқас санын анықтау.

2. Көркем поэтикалық құбылту түрі – метафораның типін белгілеу, соған сәйкес аударманың көп әдістерінен ең тиімдісін қолдану.

3. Мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктердің мағынасын сақтап, аударманы трансформация әдісі арқылы беру.

4. Шығарманың стилін мейлінше сақтау. Аудармада түпнұсқаның синтаксистік, лексикалық, семантикалық, ритмикалық ерекшеліктерін ескеріп, Абай метафорасын аударма нұсқада да, метафорамен аудару.

References

- 1 Vezhbitsky A. Ponimaniye kultur cherez posretstvo kluchevih slov. M., 2001.
- 2 Newmark Peter. A textbook of Translation. – Harlow: Pearson Education Limited, 2008. – 292p.
- 3 Kunilovskaya M. A., Korovodina N. V. Avtorskaya metafora kak obiekt perevoda [Elektronni resurs]. URL: http://tc.utmn.ru/files/Kunilovskaya_Korovodina_2010_ActiveMetaphors%20in%20Translation_0.pdf
- 4 Abay. I tom. Almaty: Zhazushi, 1995. – 335b.
- 5 Kynanbaev Abay. Izbrannoe. Per s kaz./Sost.M.Magayina, Vstupit.statya M.Auezova: Poslesl. M.Karataeva. Moskva: Hudozh.lit., 1981 – 223str.
- 6 Abay (Ibragim) Kunanbaev. Izbr/ Per.s kaz. I kommentari A.Kodara. – Almaty: Ana tili, 1996. – str.224
- 7 Abai Kunabaev. Selected poems. Translated from Russian. – Moscow:Progress Publishers, 1970